

LISKA MÁRTON

A holokauszt mint társadalmi traumatizáció

Túlélők, elkövetők és leszármazottaik

„Botrány lett belőle [egy ártatlan játékból], a megsértett szabásznő behívta az igazgatónőt.

– Ezek nem úri lányok – panaszkolta.

Mi persze ezen is csak nevtünk. Egyedül Ábrahám Rózsival lett baj, akinél a kacagás kisvártatva fuldokló zokogásba ment át, éppoly elállíthatatlanba:

– Nem elég – kiáltotta –, hogy az ember megjött Auschwitzból, még jól neveltnek is kell lenni?!¹

Anna Vidali *Trauma és történelem* című tanulmányában (*Múltunk*, 2006/2. 258–275.) a holokauszt „élménye” által valamilyen módon traumatizált csoportokkal kapcsolatos tapasztalatokat is érintette. Úgy gondolom, ehhez kapcsolódva érdemes kicsit részletesebben bemutatni a társadalmi traumatizáció utóhatásait a holokauszt túlélői és elkövetői, illetve azok leszármazottainak példáján.

Egy olyan traumatikus eseménysorozat, mint a törvényes keretek között kezdődő, majd ipari méretű megsemmisítésbe torkolló zsidóüldözés, maradandó nyomot hagy mind az üldöztetés túlélői, mind elkövetői között. Előbbi csoport attól szenved, hogy egész életen át hordozza szenvedéseinek terhét, utóbbi pedig a nehezen leküzdhető büntudat, a lelkiismeret-furdalás valamilyen formájától. Ha eltérő mértékben és módon is, de e két csoport gyermekei is érintettek szüleik történetében. Hiszen ők vagy a feldolgozatlan szülői trauma látens hordozói, vagy a

¹ EMBER Mária: *El a faluból*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2002. 15.

megéletlen szülői büntudat öntudatlan átvállalói, vagy éppen az elhallgatott történetek által károsított személyes viszonyok érintettjei.²

A társadalmi traumatizáció

A társadalmi traumatizáció komplex trauma. Röviden úgy határozhatjuk meg, hogy egyes, eltérő szempontok alapján megkülönböztetett társadalmi csoportokat pszichikailag, illetve fizikailag üldöznek, a csoport az üldöztetés passzív elszenvédője, s az áldozattá válás az érintettek személyiségében maradandó nyomokat hagy (PTSD – *Post Traumatic Stress Disorder*).

A szakirodalomban a PTSD tüneteinek többféle meghatározása olvasható. Abban a legtöbb szakértő egyetért, hogy a traumát kiváltó, megrázó esemény a maga teljes valójában nem feltétlenül tudatosul az elszenvédőben a megélésének időpontjában. Az élmény azonban végigkíséri az elszenvédő életét, gyakran uralja is azt. Különös ismertetőjele e nehezen diagnosztizálható tünetegyüttesnek az élmény különböző formákban való vissza-visszatérése: elsősorban álmok, hallucinációk, *flashbackek*³ formájában. Ismert utóhatásai e traumatizációnak a szociális visszahúzódás, az elidegenedés, a melankólia, a depresszió, különböző személyiségzavarok. Cathy Caruth szerint a PTSD nem is annyira az egyéni megrázó élmény tünete, hanem magának a történelemnek a szimptomája. „Azt mondhatjuk, hogy a traumatizált emberek egy feldolgozhatatlan [*unmögliche*] történetet cipelnek magukban, illetve ők maguk válnak a tüneteivé egy olyan történetnek, amelyet nem lehet teljesen felfogni.”⁴

Mások a holokauszt példája kapcsán arra hívják fel a figyelmet, hogy a megrázó esemény teljes és tudatos érzékelésének, a tanúságtételnek, a történetek elbeszélésének lehetetlensége éppen hogy hiányt, űrt hagy az érintettekben, melyet az egyszerű megértés és emlékezés helyett az élmény erőszakossága tölt ki.⁵

² Munkám során nagy hasznomra volt Kőrösi Zsuzsanna és Molnár Adrienne könyve, amely az oral history módszerére építve a társadalmi traumatizáció egy magyarországi példáján követi nyomon az érintettek sorsát. KŐRÖSI ZSUSZANNA–MOLNÁR ADRIENNE: *Titokkal a lelkemben éltem. Az ötvenhatos elítéltek gyermekeinek sorsa*. 1956-os Intézet, Budapest, 2000.

³ Visszatérő, nyomasztó, nem kívánt emlékképek, hangok.

⁴ CATHY CARUTH: Trauma als historische Erfahrung: Die Vergangenheit einholen. In: Ulrich BAER (szerk.): »Niemand zeugt für den Zeugen« *Erinnerungskultur und historische Verantwortung nach der Shoah*. Frankfurt a. M. 2000. 86.

⁵ Jonathan Cohen és Dori Lamb nézeteit idézi: Cathy CARUTH: i. m. 88.

A traumát okozó élmény feldolgozása kapcsán kulcsfontosságú, hogy az elszenvedő miképpen tudatosítja az általa objektíve megélt valóság részleteit. A gyakran csak képzelgések és álmok formájában jelentkező *flashbackek* a kiváltó élmény tudatosítása nélkül, önmagukban vezethetnek különböző személyiségzavarokhoz. Egy holokauszt-túlélő például arról számolt be, hogy az álmaiban és hallucinációiban megjelenő vonatkép rendszeres visszatérése már elhitette vele, hogy megbolondult. Egy véletlen folytán döbbsent rá, hogy a gyermekkori theresienstadti élményei kísértik, amikor a gyerekek barakkjaiból láthatóak voltak az érkező és távozó vonatok.⁶

Már több mint két évtizede ismert, hogy a trauma nem csupán azokat érinti, akik közvetlenül elszenvedték az üldöztetést, hanem gyermekeiket is. A szülők generációja vagy nem akarja, vagy nem tudja feldolgozni az elszenvedett sérelmeket, amelyeket így, a legtöbb esetben tudattalanul, továbbad leszármazottainak. A központi kérdés ezzel kapcsolatban az, hogy a szülők generációjának miért nem sikerül feldolgoznia a traumát. Az egyik magyarázat szerint a traumatizáció mérete lehet a gátló tényező, mely az érintettekben különböző háritó mechanizmusokat idéz elő. Ugyanakkor érdemes itt idézni Gil Noam pszichoterapeuta véleményét a témával kapcsolatban: „Hosszú távú vizsgálatokból tudjuk, hogy az embernek rögtön meg kellene kezdenie egy trauma feldolgozását; ugyanakkor azonban az is tudható, hogy először csak jó pár év elteltével válik lehetővé a nagy katasztrófákkal való megbirkózás.”⁷ És miután a legtöbb üldözött igyekezett nem tudomást venni az átélt traumákról, megállapíthatjuk, hogy az elszenvedett üldöztetés lelki feldolgozásának, illetve a feldolgozás kísérletének legelterjedtebb módja a történelekről való hallgatás volt.⁸

A gyermekek életében az üldöztetés éppoly jelenvaló, mint szüleik életében. Ezek a gyerekek egyszerre élnek a múltban és a jelenben. Minél többet szeretnének megtudni szüleik sorsáról, annál inkább elzárva érzik magukat e sorsok megismerésétől.⁹ (Ennélfogva nem meglepő, hogy sokan az üldözöttek leszármazottai közül különböző tudományágak képviselőiként a holokauszt kutatásának aktív részvevői.)¹⁰ Rendkívül

⁶ Uo. 87. Ismertek a traumára vonatkozó pszichoanalitikus elméletek is; ezeket Vidali röviden ismerteti.

⁷ „Wir wissen aus Langzeitstudien, dass man sich sofort mit einem Trauma auseinandersetzen sollte, statt über es zu schweigen; zugleich wissen wir jedoch auch, dass erst nach vielen Jahren es möglich wird, mit grossen Katastrophen umzugehen.“ (Über den Nutzen des Vergessens. Ein Caputher Gespräch. In: Gary SMITH–Hinderk M. EMBICH [szerk.]: *Vom Nutzen des Vergessens*. Berlin, 1996. 271.)

⁸ Vö. Helen EPSTEIN: *Children of the Holocaust*. New York, 1998.

⁹ Vö. DALOS György: *Körülmetélés*. Magvető Kiadó, Budapest, 1998.

¹⁰ Elisabeth BRAININ: Gibt es eine transgenerationale Transmission von Trauma? In: Heidemarie UHL (szerk.): *Zivilisationsbruch und Gedächtniskultur*. Innsbruck, 2003. 107.

jelentős ebben a kontextusban, hogy e gyermekek milyen válaszokat adnak a szóban forgó szituációra. Egyfajta „jelenlévő nem jelenlétben” sokuk önazonossága összezavarodott, illetve miután egy nem megélt egyéni sors öntudatlanul belevetítődik a képzeletükbe, önképükbe, életviláguk egy része idegen testként zavarja egészséges, autonóm lelki fejlődésüket. Gyakran előfordul, hogy a megzavart szülő–gyerek-viszony következtében a gyerekek egyszerre idealizálják és lenézik szüleiket. Ilyen esetekben megfigyelhetők különböző „fedő betegségek”, például bőrbetegségek, komoly viselkedési zavarok, illetve különféle *acting out* reakciók.¹¹

A társadalmi traumatizáció fogalmának bemutatását kizárólag az üldöztetés túlélőinek példájára alapoztuk. Ez nem véletlen, hiszen elméleti igényrel alig elemezték még azt a fajta traumatizációt, amely erőszakos események elkövetőiben, illetve ezek leszármazóiban alakulhat ki.¹² Azt reméljük, hogy a következő oldalak személyes példái hozzájárulnak az e csoport által átélt trauma jellegzetességeinek körvonalázásához is.

Az első generáció. Túlélők és tettesek

Kezdjük az „egyszerűbb” esetekkel, nevezetesen azon túlélők történeteivel, akik maguk öntötték könyvformába élményeiket. Ennek a forráscsoportnak kétségtelen előnye, hogy részletes és saját motivációból született leírásokat olvashatunk, noha tudjuk, hogy a szerző az íráskor eleve szelektál emlékei között, és a kiválasztott élményekből, emlékekből konstruálja meg történetét. További előnye, hogy a „forráshordozó” és a befogadó között nem áll senki, azaz az olvasó, illetve a kutató első kézből nyeri információit. Ugyanakkor ez utóbbi tényező lehet egyben hátránya is a visszaemlékezéseknek, hisz az kerül papírra, amit az emlékező fontosnak tart, a rákérdezés, a mondandónak az interjúkészítő általi irányítása, strukturálása, ami általában értékes többletinformációt eredményezhet, itt értelemszerűen nem zajlik le.

Az eredetileg vegyész mérnök olasz Primo Lévi visszaemlékezésében az a központi kérdés: milyen tényezők érvényesültek abban, hogy valaki túlélte a holokausztot.¹³ Máshogy fogalmazva: létezhet-e olyan megha-

¹¹ Egy felidézett múltbéli esemény behelyettesítéseként értelmezhető, elfojtott készítés hirtelen felszínre törése.

¹² Vö. Gabriel ROSENTHAL: Nemzetiszocializmus és antiszemitizmus a generációk közötti párbeszédben. *Thalassa*, 1994/1–2. 203–221. Ford.: UDVARI Kerstin.

¹³ Primo LÉVI: *Akik odavesztek, és akik megmenekültek*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990. Ford.: BETLEN János.

tározás, ami alapján eldönthető egy személyiségről, hogy „túlélő vagy elpusztuló típus”?

Lévi gondolkodásának kiindulópontja, saját bevallása szerint is, a *túlélés szégyene*. Szerinte az úgynevezett szürke övezetbe tartozó emberek azok, akik túlélői lehetnek egy koncentrációs tábornak.¹⁴ Ebbe a csoportba tartoznak a leginkább alkalmazkodni képesek: akik az első pofon után megtanulják, hogy nem szabad visszaütni, akik sikeresen alkalmazkodnak a haláltábor logikájához és vívnek ki vezető szerepet csoportjukban, vagy akiknek egyszerűen csak szerencséjük volt. Lévi interpretációjában a túlélés záloga a *totális önzés*. A KZ-lágerban az ember két-három hónap után egy barbár erőkultuszra épülő ősközösség része lesz, ahol neve helyett száma van, ahol a napi betevőért gyakorlatilag vadállat módjára, se istent, se embert nem ismerve küzd. Teljes a kiszolgáltatottság, az egyedüllét, az individuum elvesztése. Az is jellemző e világra Lévi szerint, hogy a körülmények ellenére az ember nem olyan „kinti” betegségeket kap el, mint influenza, nátha, gyomorfekély, hanem leginkább egyfajta álommérgező és félelmetes szorongást. E szorongást Lévi az ember történelem előtti időkből származó szorongásával hozza összefüggésbe: az ismeretlentől, a bizonytalantól, a befolyásolhatatlan és életveszélyes hatalomtól való ősi, archaikus félelemmel.

Kik lesznek tehát a túlélők? Lévi válaszul valami homályos transzcendensre utal, a megmaradókról mint a Gondviselés által kiválasztott tanúkról beszél. Más helyen azt írja, hogy a koncentrációs táborok világában a túlélők számítanak kivételnek, a szabály a pusztulás. A „beszélő” túlélőknek szerinte két fajtája van: azok, akik emlékeiktől így próbálnak szabadulni, illetve azok, akiknek legfőbb motivációja az elhullottak iránti felelősség, az emléküknél ajánlott tanúságtétel. Lévi ez utóbbiak közé tartozik; egész életének legmeghatározóbb élménye a túlélés miatti szégyenérzet. A náciizmus értelmetlen, nem eszközszerű, hanem célszerű erőszak-alkalmazásának világában¹⁵ saját magát megalkuvónak, simulónak tartja, aki a vakszerencse folytán tért vissza az elállatiasodott létből és leküzdhetetlen komplexusa van a visszaütővel, az ellenállóval, következképp az odaveszettel szemben. Lévinél a fedolgoz(hat)atlan élmény oda vezetett, hogy 66 éves korában saját kezével vetett véget életének.

¹⁴ Lévi idesorolja azokat a gyakran kiváltságos helyzetbe került foglyokat, akik a hatalmon lévők és a teljesen jogfosztottak között helyezkedtek el.

¹⁵ Lévi itt azokra a jelenségekre gondol, mint például a halottak hajának kereskedelmi célra történő felhasználása, amiből semmilyen komolyabb haszon nem származott, s ami szerinte semmi más célt nem szolgált, mint az öncélú, ezért értelmetlen kegyetlenkedést.

Ebben a tekintetben Lévi sorstársa volt Jean Améry, aki szintén halálba menekült egy megemésztetlen élet végén, ugyancsak 66 éves korában. A Hans Mayerként Ausztriában született Améry politikai ellenállóként bukott le Belgiumban, majd két év koncentrációs tábor után szabadfoglalkozású íróként dolgozott 1978-ig, öngyilkosságáig. Az esszéit tartalmazó kötet egy „letepert ember kísérlete a felülkerekedésre”, ami végül is, csakúgy, mint Lévi esetében, sikertelennek bizonyult.¹⁶ Améry megrázó kötete hasonló gondolatokat fogalmaz meg saját holokausztélményével kapcsolatban, mint Lévi könyve, ugyanakkor írásainak központi gondolati magja és nyelvezte egy valóban kettétört életre vall. Améry legfőbb félelme a holokauszt történelmiesedése, azaz a személyes és szubjektív élmény objektív történelmi valósággá alakulása. Attól tart, hogy a népirtás tragédiája relativizálódik és egyszerűen besorolódik az egyéb történelmi események közé. Lévihez hasonlóan a Harmadik Birodalom esszenciájának látja az öncélú kínzást. Szerinte is az a fajta szadizmus jelenik meg a náci rezsimben, amely a másik ember emberi mivoltának teljes tagadására épül. Egész attitűdjét egyfajta *ressentiment* uralja: egy tettnélküliségre, lefojtott és pusztán képzeletbeli bosszúállásra kárhoztatott ember életviaskodása. A Nietzsche-féle *ressentiment*-meghatározást ugyanakkor, amely morálisan elítéli a benne vergődő embert, Améry vitatja, és kikéri magának azt is, hogy az így küszködő embert a pszichológia betegként kezelje. Szerinte objektívítást és mérsékletet követelni a holokauszt megvitatásakor logikai képzetlenség, mint ahogyan az is abszurd, ha valaki egy emberiség elleni bűnököt elkövető gonosztevő kapcsán hétköznapi gonoszságról beszél.¹⁷ Améry nem tud kibékülni a prosperáló NSZK létevel, s tudatosan vállalva a várható kritikákat, a németek kollektív bűnösségéről ír. Ezen azt érti, hogy a Harmadik Birodalomban élő németek esetében létezik a kollektív bűnösség, ami az egyéni bűnös magatartás objektíve megnyilvánuló összegződése. Améry esszéinek egyik vezérgondolata egyben kulcsot is ad írásai értelmezéséhez: „Akit megkínoztak, nem lehet többé már otthon a világban.”¹⁸

¹⁶ Jean AMÉRY: *Túl bűnön és bűnhődésen. Egy letepert ember kísérletei a felülkerekedésre*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2002. Ford.: BLASCHTIK Éva.

¹⁷ Ilyet Améry szerint csak az mondhat, aki embergyűlölőt csak üvegkötrecben látott. Nyilvánvaló utalás ez Hannah Arendt teóriájára, aki az elképzelhetetlen bűntettek elkövetése és Adolf Eichmann-nak a gyerekeivel való átlagos, sőt a pszichológusok szerint kivételesen jó kapcsolata között feszülő ellentmondást a gonoszság banalitásának fogalmával próbálta magyarázni. (Lásd Hannah ARENDT: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. Ford.: MESÉS Péter.)

¹⁸ Jean AMÉRY: i. m. 63.

Jean Améry gondolkodásmódjától nem áll messze Claude Lanzmann, a nagy hatású *Shoah* című film rendezője, aki maga is harcolt a francia ellenállásban. Lanzmann elvi alapon nem akar foglalkozni a tettesekkel, tetteik motivációi nem érdeklik, sőt egyenesen obszcénnek nevezi a megértés, a motivációkeresés szándékát.¹⁹ Mindezt egy egykor Auschwitzban dolgozó német orvosról, Eduard Wirthsről készült holland dokumentumfilm kapcsán mondta el 1990 áprilisában. A film rendezője megpróbálta feltárni, hogyan lett Wirthsből náci orvos, mi mozgatta őt, s elemezni próbálta az orvos korai és késői személyiségét. A Western New England Intitutes for Psychoanalysis e film vetítésére és az azt követő beszélgetésre hívta meg Lanzmann a Yale Egyetemre. Lanzmann a rendezvény előtt két nappal megnézte a filmet, s ennek hatására lemondta részvételét a vetítésen. A beszélgetésre azonban elment, amely viszont így elsősorban nem a filmről szólt (ezt így le sem vetítették), hanem a holokauszt elkövetőivel való foglalkozás helyességéről vagy helytelenségéről, és arról, „milyen ellentmondásos szerepet játszik a megértés a traumatikus tapasztalat megközelítésében”.²⁰ Lanzmann azt fejtette, hogy a holokauszt a történettudomány módszereivel megmagyarázhatatlan, ok-okozati összefüggésbe nem illeszthető történelmi esemény; kitervelőinek és végrehajtóinak megértése, motivációik feltárása egyenesen perverz dolog. A közönség egyébként nem örült neki, hogy Lanzmann döntése következtében nem láthatja a filmet, és saját véleményalkotás helyett egy kétségtelenül tekintélyes professzor értékelésével kell beérnie.

A két látgertúlélő történetében nyilvánvalóan sok a hasonlóság: a reakciók, a téma állandósulása és orientációs ponttá válása, végül pedig a megemészthetlenség konklúziója, az öngyilkosság. Ezzel kapcsolatban érdemes A. Appelfeld gondolatát idézni, aki szerint csak azok éltek sokáig, akik felejtetni tudtak, s akik emlékeztek, mind meghaltak.²¹

Bár nem ilyen részletességgel, de a nem publikáló túlélőkről is rendelkezünk adatokkal, melyeket elsősorban a pszichoterápia eszközével gyűjtöttek pszichoanalitikusok, pszichiáterek. Általános jelenség a túlélők körében a már említett Appelfeld által leírt koncentrációtábor-szindróma. Ennek tünetei közül kiemelhető a depresszív állapot és a feldolgozatlan gyász állandósulása, a kapcsolatteremtési képesség elhalása,

¹⁹ A megértés obszcenitása. Egy este Claude Lanzmann-nal. *Thalassa*, 1994/1–2. 274–287. Ford.: BABARCZY Eszter.

²⁰ Lásd Cathy Caruth bevezetőjét. Uo. 274.

²¹ Dina WARDI: *Emlékmécsesek. A Holocaust gyerekei*. Ex Libris Kiadó, Budapest, 1995. 36. Ford.: EHMANN Bea.

érzelmi tompaság, a náci morál bizonyos elemeivel, illetve a náciknak a zsidókról kialakított képével való azonosulás stb. Az ilyen túlélők gyakran üldögélnek félhomályos szobában, mértéktelenül dohányoznak és a gyerekek iránt érzelmi ridegséggel viselkednek. Hasonló jelenet bukkan fel elő a holokauszt túlélők emlékeiben.²² A legtöbben keveset, szinte alig és csak hosszas kérésre beszélnek élményeiről.

Dina Wardi kommentált riportkötetében három csoportba sorolja a holokauszt túlélő nőket aszerint, hogy milyen életkorban szenvedték el a borzalmakat. Az első csoportba azokat sorolja, akik fiatalon, serdülőkorban kerültek a táborba, s vagy a deportálás során, vagy a táborban elvesztették anyjukat. E nőknél nem alakult ki az anyával való serdülőkori azonosulás, s így az egyik legérzékenyebb életkorban támasz nélkül maradt túlélőknél később gyakori tünet a szorongásos-depressziós szülés. Miután a legilletékesebb segítő, az édesanya nincs jelen, ráadásul személyéhez feldolgozatlan traumák kapcsolódnak, az ebbe a csoportba tartozó túlélők gyakran panaszkodnak sírógörcsről és teljes lelki ürességről. További közös vonás, hogy az így született gyerekek jelentős része küszködik valamilyen pszichikai rendellenességgel, például hiperaktív, apatikus vagy letargikus lesz. A legtöbb, serdülőkor környékén elárvult lány személyiségére jellemző a korai felnőtté válás, a kezdetleges vagy kialakulatlan önkép, illetve a psziché egyensúlyának a belső elhárító mechanizmusok által okozott tartós felborulása.²³

A második csoportba tartozók tünetei hasonlóak, de a személyes életbeszélésekből egy másfajta reakció is kibontakozhat. Az érett, de még nem férjezett nőket példázza Mina, akinek anyját a halálmenetben lőtték agyon közvetlenül mögötte. Ezután egyhónapos fizikai némaság tört rá, s amikor a táborból visszatért, lelkileg százévesnek érezte magát. „Már nem érdekelt az égvilágon semmi. Lassan-lassan mindannyian visszatértünk a mindennapi életbe, de sohasem tértünk vissza önmagunkba. Nem maradt bennünk keserűség, nem gyűlöltünk immár senkit, de nem akarunk emlékezni sem; pusztán egyetlenegy akartunk: felejteni.”²⁴

Wardi interjúalanyai között találunk olyan fiatal nőket is, akik pszichikailag önállóbbak, érzelmileg fejlettebbek voltak, s akiknél a traumák nem vezettek a személyiség teljes széteséséhez. S bár sokukat ért például

²² Helen EPSTEIN: i. m. 344.

²³ Edith LUDOWYK-GYÖMRŐI: Egy koncentrációs tábor túlélő fiatal lány analízise. *Thalassa*, 1994/1–2. 32–52. Ford.: Pető Katalin. Továbbá lásd a kilencéves Lea példáját (Dina WARDI: i. m. 26–27), aki a bujkálás alatti élelemszerző körútról arra a kitorólhetetlen látványra érkezett vissza a családnak addig rejteket adó pincéhez, hogy az teljesen üres...

²⁴ Dina WARDI: i. m. 24–25.

szexuális zaklatás, önálló identitásukat, szívósságukat erősíthette az a tény, hogy végül is sikerült (nemritkán a családjukból egyedüliként) túlélniük a borzalmakat. Természetesen az üldöztetés élményei e nőknél is életre szólóan lelkükbe égtek, esetükben akár identitáserősítő tényező is lehetett a sikeres szülés. A személyiség egy életen át zajló belső harcát láthatjuk itt, amely éppúgy végződhet valamiféle belső egyensúllyal, mint a korábbi példákban idézett belső meghasonlottsággal.

A harmadik csoportba tartoznak azon anyák, akik már felnőttként, gyerekestül kerültek a táborokba, s akik elvesztették gyermeküket. Ez többféleképpen történhetett, akár a szelektálás során, akár egy halálmenetből való kihullás, akár a tábori éhezés folytán, ám abból a szempontból nincs különbség köztük, hogy az anyák gyermekük halálát egyik legalapvetőbb ösztönüknek, ti. a gyerekről való anyai gondoskodás ösztönének csődjeként élték meg. Az óriási traumatizációt a meggyászolás lehetetlensége is felerősítette, utólag feldolgozhatatlanná tette, s ezt nem enyhítette az sem, hogy racionálisan beláthatták: nem az ő mulasztásuk okozta a tragédiát.

A második és a harmadik csoportba tartozók jellegzetes tünete az agresszorral való azonosulás. A konstans és intenzív traumatizáció hatására az énkép tartós változáson megy keresztül, s az elhárítási mechanizmusok (például elfojtás, tagadás, projekció) között feltűnik a náci erőszakkultusszal történő látens identifikáció.²⁵ Milton E. Jucovy terapeuta szerint e kifejezetten kezdetleges elhárítási mechanizmus egyértelműen a trauma feldolgozatlanságának számlájára írható, azonban a pszichoanalízis segíthet rajta. Elsősorban a holokausztnak a tudatba történő deszenzitív (értsd: lehetőleg minél érzelemmentesebb, távolságtartóbb) integrációjával, illetve a felbukkanó belső agresszió lokalizációjával.

A holokauszt rémtetteinek elkövetőire vonatkozóan meglehetősen kevés a forrás, már ami tetteik lelki utóéletét illeti. Mégis, néhány alapkategória felvázolására talán elegendőek ezek a kutatások. Három ember három jellegzetes viselkedéstípust példáz.

Dan Bar-On izraeli pszichológus²⁶ egyik interjúalánya, egy korábban Auschwitzban dolgozó orvos szenvtelenül és tárgyilagos nyelvezettel számolt be a szomszédságában lezajlott szelektálásról, illetve hullagváltásról, és ha hihetünk Bar-On kommentárjának, még az interjú időpontjá-

²⁵ Ennek egyik megnyilvánulása az a példa, amelyben a túlélő apa a friss füvet eltaposó gyereket „kis Hitler” jelzővel illeti. A kognitív disszonancia elkerülése érdekében az apa itt projektív identifikációt alkalmaz, azaz saját, számára elfogadhatatlan érzéseit (ti. az agressziót) másra, ebben az esetben fiára vetíti ki.

²⁶ Dan Bar-On professzor munkájával alább részletesen foglalkozom.

ban is kifejezetten érdekes, megoldandó technikai kérdésként jelenik meg számára az auschwitz-i gázkapacitás problémája. Lelkiismeret-furdalást nem érzett. Ilyennek nevezhető élménye csak egy auschwitz-i arc, akiben ifjúkori iskolatársát, Leo Oppenheimot vélte felfedezni. De ez is csupán múltó érzés. Egy, a haláltáborban SS-legényként szolgáló apa 1947-ben, várható felelősségre vonása előtt az öngyilkosságba menekült, anélkül, hogy feleségének erről bármit is szólt volna. (Ezt az adatot a család az Eichmann-per idején tudta csak meg.) A harmadik személy, egy SS-tiszt, akinek pontos tevékenységét homály fedi, csak sejthető az Endlösungban való valamilyen részvétele, fia elmondása alapján haláláig vad antiszemita volt, s Hitlerben élete vezéreszméjének képviselőjét látta. Mindhárom esetben jellemző a holokauszt mint történelmi esemény kiiktatása a családi közbeszédből.

Gabriele Rosenthal kutatásai nagyjából egybevágnak a fentebb idézettekkel. Ő három jellegzetes reakciótípust ír le az egykori elkövetők kapcsán: a büntetteknek az emlékezetből való kitörlése, a náci bűnöknek az elbeszélésben az oroszok tetteivel való kizárólagos helyettesítése és a túlélők személytelenítése (hűen követve ezzel a Harmadik Birodalom 1930-as évekbeli zsidópolitikáját).²⁷ Azt mondhatjuk tehát, hogy majdnem teljesen hűen körülírható a náci tettesek múltfeldolgozásának módja. E tekintetben nagyjából ugyanolyan eredményre jutott két, egymástól eltérő kutatás is.

Egyetlen adatot találtam arra vonatkozóan, hogy valakit a kitörölhetetlen múlt nem hagyott nyugodni. Martin Bormann fiához, aki katolikus papként élte le életét, egy esetben gyónni járult egy egykori Wehrmacht-katonára, aki egész életében magában hordozta annak a varsói kislánynak az egyszerre bizalommal és félelemmel teli szempárját, akit mint gettólakót felettese parancsára agyonlőtt – pár másodperccel azután, hogy a kislány a romok közül előrohant és menedéket keresve elindult felé.

A holokauszt gyermekei

Nem csupán az Endlösung túlélőinek jelent közös élményt életük legmeghatározóbb időszaka, hanem létezik egy másik, jól körvonalazható társadalmi csoport is, melynek tagjai a közös sors okán hasonló problémákkal küszködnek. Ezt a csoportot az egykori üldözöttek gyermekei alkotják.

²⁷ Gabriel ROSENTHAL: i. m.

Közülük, akiket munkámban „túlélőgyerekeknek” nevezek, sokaknak közös élménye az érzés, hogy ők valaki más helyett élnek, azaz bizonyos értelemben az elpusztított rokonok pótlóinak kell lenniük. Dina Wardi említett könyvének interjúalanyai megrázó képet festenek a hontalanná vált túlélők családalapításáról. Kiüresedett, érzelmileg elszívárosodott emberi robotok keresgélnek társat, s egyetlen reményük a születendő gyermekben van. Az 1946-ban született generáció „félíg élve, félíg halva robbant bele a világba”, nagyon gyakran az elpusztult rokonok nevét kapják, a szülők képzelete szerint lényük az elhunytakénak folytatója. Ez óriási lelki terhet jelent nekik, az érzelmi és fizikai űr betöltésének ki nem mondott, de éreztetett elvárása sokszor a saját identitás kialakulásának válságát okozta. Az első generációhoz tartozó szülők traumájának feldolgozatlanága sok esetben vezet oda, hogy gyerekeikre hárítják a tanúságtétel, az elmondás általuk is gyakran fontosnak tartott feladatát, ez pedig a közvetlen élmények helyett inkább bizonytalan és félelemmel körülfogott sejtésekkel bíró második generáció tagjainál további, súlyos meghasonlottságokhoz vezet.²⁸

Érzékletesen írja le ezt a létállapotot a személyes indíttatású, már hivatkozott riportkötet, Helen Epstein könyve. „Én voltam az első társuk, egy új hajtás – írja. – Tudtam, hogy e hajtásnak étellel telniek kell lennie. Miként a jó a rossztól, s miként a jelen a múlttól különbözik, úgy volt e friss levél is különböző a haláltól. Az élet erejének bizonyítéka volt a pusztulás hatalmával szemben. S annak is, hogy ők maguk nem haltak meg.”²⁹

Mivel e gyerekeknek, szüleik szándéka szerint, bizonyos értelemben egy más személyiség folytatóinak kell lenniük, személyiségfejlődésük gyakori velejárója egy állandóan jelenlévő, vagy változó alakban visszavisszatérő identitáskrizis. A fájó űr betöltésének ki nem mondott, de látenis módon állandóan jelenlévő és érzékelhető terhe akadályozza az egyén autonóm fejlődését. Ennek lényege az, hogy a gyereket nem mint önálló individuumot kezelik, nem önmagához mérik, hanem gondjai, élményei, egész élete folyvást a szülőkkel való összehasonlítás keretében történik. A második generáció egyik leggyakrabban előforduló panasz szerint a saját kis problémák sohasem váltak fontossá mindahhoz képest, amin a szülők keresztülmentek.

Egy másik közös pont e második generáció esetében az az élmény, hogy létezésükkel állandóan bizonyítaniuk kellett a szülőknek, hogy a világot visszatért a normális kerékvágásba. Minden, egykori üldözött csa-

²⁸ Lásd az 1946-ban született Menachem elbeszélését. Dina WARDI: i. m. 46.

²⁹ Helen EPSTEIN: i. m. 13.

ládába érkezett gyermeket a náciok felett aratott utólagos győzelemként éltek meg, jelenlétük az életnek a halál feletti győzelmét volt hivatott demonstrálni. Az üldözöttek gyerekeinek eme „bizonyíték”-szerepét teszi egyértelművé a már említett tény is, hogy 1945 után óriási számban jöttek világra gyermekek mindenütt, ahol az üldözöttek egy időre biztonságra leltek (gyűjtőtáborok, újra belakott otthonok).

A terápiás kezelésben részt vettek közül így utólag csaknem mindenki az átélt eseményekkel kapcsolatos teljes hallgatásról, az emlékek elnyomásáról beszél. Két fontos következménye figyelhető meg annak, hogy a szülők az átéltekről semmit, vagy csak néhány eseményfoszlányt meséltek el a gyerekeiknek.

Epstein szerint a társas emberi kapcsolatok felszínessége alatt egy elrejtett „vasláda” található. Ebbe a vasládába temetik a túlélők és családtagjaik a holokauszttal kapcsolatos összes élményüket. E vérrel, csontvázakkal, gyerekcipőkkel kapcsolatos, de szavakban nem kifejezhető emlékfoszlányokkal teli láda a kollektív némaság szimbóluma. A halálra ítélt emlékek gyűjtőhelye. Epstein riportalanyai azonban a felszínre akarják hozni a vasládát, túl akarnak lépni azon a lelkiállapoton, amelyben egyesek az amerikai városi metrószerelvényeket deportáltakat szállító marhavagonoknak képzelik – mint ahogyan az Helen Epstein egy képzelgésében megjelent. Barátainak ellenvetései dacára („minek értelmetlenül felszínre hozni a rég elmúlt dolgokat”) felkeres hozzá hasonló túlélő gyerekeket, s könyvében bebizonyítja: e fiataloknak elementáris igénye, hogy áttörjék a hallgatás falát. A beszélgetőpartnerek bizalmának elnyerése természetesen nem egyszerű, külön stratégiára van szükség; Epstein sorstársai a létrejött találkozókön is csak azután kezdenek saját magukról beszélni, miután ő maga elmondta történetét. Érdekes idézünk néhány megnyilatkozást a harmincas éveik elején járó fiatalok beszélgetéséből.

Deborah³⁰ egy amerikai állam aktuális szépségkirálynője (az 1970-es évek közepén), s számára a holokauszt témája, a családi múltfeldolgozás helyett, csupán ingerültség forrása. Normálisnak érzi magát, felejtetni szeretne, de nem tud, hisz állandó élménye, hogy pszichiáterek kereszttüzébe kerül, akik „abnormális személyiségéről” akarnak többet megtudni. Eli, a magyar túlélő, Rubinstein Béla fia, saját családjának attitűdjéről beszél, mely szerint neki tudást és műveltséget kell szereznie. Egy ellenségekkel körülvett világban ez az egyedüli, amit nem vehetnek

³⁰ A valódi neveket a szerző megváltoztatta.

el tőle, ami csak az övé. Más sorstársakhoz hasonlóan nemcsak otthon nem beszéltek nyíltan a traumáról, de a jesivában sem. Szülei otthon szentként szólnak felmenőikről, idealizálják az elpusztítottakat. Ezzel egybehangzó Rochelle megnyilatkozása is. Eli egyébként is a beszélgetés szószólója, s ő az, aki a mindannyiukban jelenlévő, de eladdig eltemetett gondolatokat szavakká formálja, az ő elbeszélésében a többiek is saját családjukra ismernek. Kiderül, hogy mindannyian egy-egy elhunyt családtag nevét viselik, s ugyancsak közös élményük, hogy valamiféleképpen mindannyian pótolni hivatottak valakit. A könyv tanúsága szerint a szavakká formált belső élmény újszerűsége valamennyi résztvevőre óriási hatást gyakorolt, s mindannyian folytatták e különös terápiát.

Egyfelől a hallgatás légkörében különleges szülő–gyerek-viszony alakult ki, melyet éppen az elhallgatott múlt dominált. Mivel e gyerekek a hallgatás folytán úgy érzik, hogy jobban ki vannak zárva a szülők életéből, mint kortársaik, a családi múlt megismerése, az abból való részesedés különösen erős motivációt jelent számukra.³¹ E tudás- és érzéshiányban a gyermekek különböző fiktív narratívákat találnak ki, melyekben a családi múltból alkotott fantáziáik kapnak helyet.³² E „családragény” emlékek, mítoszok, fikciók és valós tények furcsa keverékéből épül föl, melyek két szintből származnak: egyfelől a gyermekek saját életvilágának tapasztalataiból, másfelől a traumatikus szülői múltból való, nem tudatos részesedés homályos érzésekkel átszőtt világából. Milton E. Jucovy idézi egy páciense példáját, aki anyjának túlélését azzal magyarázta, hogy az nyilván a cél érdekében prostituálta magát.³³

Másfelől sok gyerek érezte úgy, hogy szülei helyett nekik kell a népi-irtásról a világ előtt tanúskodniuk, és nekik kell ezt a szörnyű, de az emlékezetből kitörölhetetlen tudást a jövő generációinak átadniuk. Őnekik, akik nem voltak fizikailag részesei a holokausztnak. A nem megélt múltból való tanúságtétel hatalmas feladata gyakran meghaladja sok túlélőgyermek képességét, ráadásul említettük, milyen problematikus viszony alakulhat ki a gyerekekben pontosan az elmesélendő, továbbadandó múlttal kapcsolatosan.

³¹ „Obwohl im Schweigen an sich nichts konkretes repräsentiert ist, wird darin dennoch etwas Abwesendes als massiv anwesend erfahren.“ (Werner BOHLEBER: Transgenerationelles Trauma. Identifizierung und Geschichtsbewusstsein. In: Jörn RÜSEN–Jürgen STRAUB (szerk.): *Die dunkle Spur der Vergangenheit. Psychoanalytische Zugänge zum Geschichtsbewusstsein, Erinnerung, Geschichte, Identität*. 2. Frankfurt a. M. 1998. 260.)

³² Elisabeth BRAININ: i. m. 110.

³³ Milton E. JUCOVY: A pszichoanalízis hozzájárulása a Holocaust tanulmányozásához. *Thalassa*, 1994/1–2. 12–31. Ford.: EHMANN Bea. Látható e példában, hogy a valóságnak megfelelő tudás, ti. hogy a páciens

A nemzetiszocializmus gyermekei

A náciizmus által üldözöttek gyermekeinek többsége, lelkiállapotánál fogva, szinte rákényszerült arra, hogy a szülői múlttal foglalkozzon, ezért róluk értelemszerűen többet tudunk, mint az üldözésben részt vevők utódairól. A különbség elsősorban persze nem az információmennyiségen mérhető le, hanem azon a tényen, hogy a Harmadik Birodalom egykori urai, kiszolgálói és leszármazottai az 1945 utáni demokratikus Németországban nem alkothattak olyan módon csoportot, mint a náciizmus üldözöttei.

Tünetértékké, hogy a témával foglalkozó első kutatás a nyolcvanas évek közepén kezdődött Németországban az izraeli pszichológus, Dan Bar-On vezetésével. Bar-On abból a feltevésből indult ki, hogy még a rémtettek elkövetőinek családjában sem lehetséges az események eltussolása, s a sötét múlt e leszármazók életében is óhatatlanul jelen van. Hipotézise igazolásaként 1985-ben Németországban helyi újságok hasábjain apróhirdetést jelentetett meg, melyben azok jelentkezését várta, akiknek szülei a nemzetiszocialista üldözésekben aktív tettesként részt vettek. A hirdetésre harmincheten jelentkeztek, közülük többen később visszaléptek, a megmaradt jelentkezőkkel azonban Bar-On egyenként többórás interjú készített. Az interjúk semleges terepen (éttermekben, kávézóknak), illetve az interjúalanyok lakásán készültek. E beszélgetések kis száma, illetve amiatt, hogy az alanyok egy előzetes szűrőn már átmentek azáltal, hogy ők maguk jelentkeztek, a mintát nem nevezhetjük teljesnek, mégis alkalmasak bizonyos következtetések levonására.

A Bar-On professzor könyvében szereplő auschwitzi orvos gyermekének kiskorából teljesen kimaradt a Harmadik Birodalom, s minden egyéb, ami a holokauszttal kapcsolatos. Apjának érintettségéről egy tévéműsorból értesült, s az iskolai oktatásban sem foglalkoztak a múlt e szeletével. Az interjú utáni baráti beszélgetésekből ugyanakkor kiderül, hogy a látszattal ellentétben az emberek nagyjából tisztában vannak azal, ki mit tett a diktatúra éveiben, s a helyi közösségekben azt is megdöbbentően pontosan számon tartják, hogy kinek a felmenője milyen funkciót töltött be a náci Németországban. A vendéglátósként dolgozó férfi a két interjú után roppant érdeklődőnek mutatkozott, s reakciói döbbenetesen hasonlóak voltak az Epstein-féle beszélgetés résztvevőinek érdeklődéséhez. Ugyancsak az interjú keltette fel apja iránti foko-

---

anyja túlélte az üldöztetést, az elhallgatás légkörében összekapcsolódik egy félelemmel és szégyenérzettel átitatott, esetleg teljesen máshonnan származó sejtéssel, s ezeket a gyermeki fantázia komplett meneküléstörténeté formálja.

zott érdeklődését annak a fiúnak, akinek apja öngyilkosságot követett el. S bár érzelmileg nemigen kötődött hozzá, nem is ismerte, ez nem akadályozta meg abban, hogy magyarázatot (nem mentséget) keressen apja tetteire. A családi történelem objektivizálásának lehetetlenségéről szól ez a történet: bármennyire elítél is a ráció egy cselekedetet, a szubjektív tényező a végső ítéletalkotásból kiiktathatatlan.

Kivételes esetnek tekinthető Menachem esete. Az antiszemita SS-tisztviselő fia áttért a zsidó vallásra, s rabbiként alijázott Izraelbe. Nevet változtatott, apja idegen emlék, nem létezik számára. Bizonyos szempontból ez a reagálás is a szembesülés elkerüléséről szól: a rabbi „átigazolt” a túlélők oldalára, így mentesült a múlttal való szembenézés kényelmetlenségeitől. Természetesen ez is egyfajta reakció: a bűnt elkövető közösségnek, illetve, ami legalább ilyen fontos, a szülői mentalitásnak való teljes hátat fordítás, a kilépés. Ebből a szempontból hasonló a már említett Martin Bormann fiának az esete. Őnála talán az apa bűneiért való vezeklés a fő motívum, a teljes szembefordulás azonban egyúttal a *szembenézést* is jelentette. A „szabadság előfeltétele a felelősségvállalás” – mondta Bar-Onnak.³⁴ A történetek végső magyarázatára pedig álljon itt két, egymástól eltérő vélemény. Reinhard Heydrich unokaöccse, egy excentrikus, „filoszemita” színész, aki az egész család nevében felelősséget vállalt nagybátyja bűneiért, azt mondta, nagybátyjában két ember lakozott: a gondos családapa és a tömeggyilkos tisztviselő. Ezzel szemben Bormann szerint a holokauszt az ember lényében lakó gonoszra világított rá, ami immanens része az ember oszthatatlan személyiségének. Azok tehát, akik hajlandóak voltak foglalkozni apjuk múltjával, a maguk módján kialakították viszonyukat, vagy késznek mutatkoztak viszonyulni a történetekhez, s ez mindegyik idézett esetben, éppúgy, mint a túlélőknél, alapjában pozitív tapasztalatokat hozott.

Renate³⁵ története jól szemlélteti az adott szülő–gyerek-viszony kezelésének akár családon belül is eltérő alternatíváit. Renate röviddel a háború után született, apja az SS kötelékeiben szolgálva egy Einsatzgruppe vezetője volt a háború alatt. Feltehetőleg az 1963–1965 között zajlott Auschwitz-per egyik mellékperében az Endlösungban való részvételéért négyéves börtönbüntetést kapott. Renate elbeszélése szerint otthon a háborúról pusztán apjának olaszországi hadifogsága kapcsán esett szó. Csak a per lefolyása után derült fény az addig előtte elhallgatott tettekre;

³⁴ Dan BAR-ON: *Legacy of Silence. Encounters with Children of the Third Reich*. Cambridge–Massachusetts–London, 1991. 193.

³⁵ A valódi neveket a szerző megváltoztatta.

anyja azonban, aki tudott róluk, azzal az érveléssel intezte el az ügyet, hogy apja parancsra cselekedett.³⁶ Apjával annak szabadulása után sem tudott Renate őszintén beszélni a múltról, sőt a szemrehányásai és kritikái megjegyzései nyomán kiobbant heves viták csupán tovább rontották kettejük kapcsolatát. Renate korán ment férjhez, de házassága nem tartott sokáig, és a terápia kezdetéig, körülbelül negyvenéves koráig, nem tudott hosszú távú párkapcsolatot kialakítani. Időközben testvére az övével ellentétes álláspontot foglalt el apjuk múltjával kapcsolatban: minden további nélkül elfogadta apjának korábbi ténykedését, és ezzel a maga részéről le is zárta a kérdést. Akár szimbolikusan is tekinthető, hogy csupán anyjuk halála után (az apa korábban meghalt) került elő a ház padlásáról az a koffer, amely az apa háború alatti tevékenységére vonatkozó irathalmazt tartalmazta.

Werner Bohleber idézett tanulmányában egy olyan „tettesgyermek” esetét írja le, aki Renate testvéréhez hasonlóan elzárkózott az apja múltjával való szembenézésről, ám akinél ez komoly személyiségzavarokhoz vezetett. Az ő esetében Bohleber a működő emberi kapcsolatok hiányát is e kibeszéletlen múltra vezette vissza. A terápia alatt egyértelműen világossá vált, hogy a páciens önálló személyiségfejlődése az elhallgatott, de tovább ható apai múlt miatt törést szenvedett, ugyanakkor a páciens még e törés tudatosítására sem volt hajlandó.

Általánosságban azt mondhatjuk – bár elegendő bizonyítékunk nincs rá –, hogy a legtöbb tettesgyereknél megfigyelhető az apai múlttal szembeni közöny, és csupán egy szűk kisebbség vállalja fel az apai szereppel való kritikus szembenézést. Mivel a pozitív énkép megőrzésével nehezen összeegyeztethető a személyes bűnösség vállalása, érthető, ha ezekben a családokban az apai emlékekre a felejtés és az elhallgatás hatalmas nyomása nehezedik. Ennek megfelelően a múltbéli események tabusítása és az azokról való hallgatás a jellemző, és ez az elhallgatás különböző, gyakran az egykori túlélők gyerekeinek tüneteire hasonló személyiségzavarokat vált ki.

Miután a szülők generációja az üldözésben való saját részességét nem ismerte el, az elkövetett tettekért a felelősségérzet gyakran a gyerekekre szállt át, akik ezt akár öntudatlanul hordozták. A túlélők gyermekeihez hasonlóan sokuk cipelte a szülői múlt nehéz terhét, és ez akadályozta identitásuk autonóm fejlődését. Sokan közülük saját személyiségfejlődésük kárára védték öntudatlanul szüleiket. Ezt a terhet Renate testvéréhez hasonlóan tagadni, illetve elfelejteni akarták, „ahelyett, hogy ezt

³⁶ A német *Befehlsnotstand* szó jól fejezi ki a parancs és az általa teremtett szükséghelyzet magyarrá egy szóban nehezen lefordítható állapotát.

[ti. a nyomasztó múltat] az emlékezés és az igazság mégoly fájó és kínzó forrásaként kezelnék, és így egyéni integritást nyernének”.³⁷

Gyakran megfigyelhető az apai múlt megszépítése, sőt újraírása. Ez a jelenség abból a kettősségből adódik, hogy a gyerekek az iskolában egészen másfajta történelmi ismereteket kapnak a nemzetiszocializmus időszakáról, mint az apjuktól szerzett személyes tapasztalatuk.³⁸ „Az, hogy az apám (nagyapám) ezekben a dolgokban [ti. a háborús bűnökben] részt vett, meghaladja a képzelőerőmet” – hangzik sokak részéről. A kognitív disszonancia elkerülése érdekében tehát itt is elhárító mechanizmusokkal találkozunk: idealizálás, megszépítés, tagadás.

Bohleber a történekről alkotott kép megváltozásának veszélyére hívja fel a figyelmet, azaz az apai történet megszépítésével egyidejűleg a korszakról elsajátított iskolai ismeretek is más megvilágításba kerülnek, és innen már csak egy lépés a holokauszt relativizálása. Ezzel szemben Harald Welzer és társai hivatkozott könyve azt bizonyítja, hogy az elkövetők leszármazói, a különböző hárító mechanizmusok ellenére, a holokauszt eseményeit egyáltalán nem tagadják, és csupán egy kisebbség kerül szélsőjobboldali nézetek hálójába. Én is azt gondolom, hogy itt inkább egy érzelmi-lelki okokból történő múltátírásról van szó, mintsem az Endlösung politikailag motivált tudatos relativizálásáról.

A megterhelt szülői múlttal őszintén szembenézők saját megfertőzött családi gyökereikről adnak számot. Rendkívül nehéz számukra, hogy saját identitásukat a szülőktől kapott világgépre alapozzák. Renate egyenesen átvállalja apja bűneit, amikor arról beszél, hogy azokat sajátjaként éli meg. Az ő példáján az is látható, hogy ilyen helyzetben miként tehet tönkre egy alapvető szülő–gyermek-kapcsolatot a párbeszéd elmaradása a családban.

A trauma továbbadása és a társadalmi környezet

Az emlékezés és az emlékezet témája nem kizárólag az egyén dimenziójában vizsgálható. Sőt, a 20. század első felében élt francia szociológus, Maurice Halbwachs egyenesen azt állítja a kollektív emlékezetről szóló műveiben, hogy az egyéni emlékezésnek semmi köze nincs a testi té-

³⁷ „Anstatt sie als eine wenn auch schmerzliche und quälende Quelle der Erinnerung und der Wahrheit zu nutzen, und die eigene Integrität zu gewinnen.“ (Werner BOHLEBER: i. m. 274.)

³⁸ Lásd részletesebben: Harald WELZER–Sabine MÖLLER–Karoline TSCHUGNALL: *Opa war kein Nazi. Nationalsozialismus im Familiengedächtnis*. Frankfurt a. Main, 2002.

nyezőkhöz (idegrendszer, agyi tényezők), ő inkább az emlékezés társadalmi összetevőit emeli ki, mint amelyek nélkül az egyéni emlékezet ki sem alakul. Az egyéni emlékezet Halbwachs szerint tehát kizárólag a szocializáció során elsajátított szubsztancia, s az egyéni emlékezet csupán e szociológiailag leírható vonatkozási pontok függvényeképpen alakulhat ki. Tanulmányomban csupán felvillantani szeretném e szempontot, amely az emlékezés döntően társadalmi meghatározottságának tézisével a holokausztgenerációk tanulmányozásának is új aspektusait jelenti.³⁹

Aleida Assmann azt írja cikkében, hogy a kérdés, vajon egy csoport áldozattudata a „kollektív emlékezet” formáját ölti-e, vagy sem, nem utolsósorban attól függ, sikerül-e az üldöztetést elszenvedő csoportnak önmagát egy politikai kollektívaként vagy valamiféle szolidaritási közösségként megszerveznie, és az emlékezés generációkon átívelő formáit kialakítania.⁴⁰ Az emlékezés különböző csoportképző formáinak hiányában a trauma pszichikai következményei öntudatlanul továbbadhatnak a következő nemzedékre. Ebből a tézisből az következne, hogy egy olyan közösség esetében, ahol sokak áldozatélménye közösségi szinten a kollektív emlékezet formáját ölti, jelentősen csökken a trauma továbbadásának lehetősége.

Magyarország esete alighanem bizonyítja e tézist. A teret nyerő kommunista ideológia eszmerendszerében a társadalom az osztálykategóriák szerint tagolódott, s ehhez képest a politikai nyilvánosságban kevesebb figyelem jutott a nemzeti, kisebbségi, többes identitás kérdésének. Ebből következett, hogy a zsidóságuk miatt üldözöttek elsősorban nem mint zsidók jelentek meg a fasizmusról szóló diskurzusban, hanem a partizánoktól a népirtás passzív elszenvedőin át egy összefoglaló kategória tagjaiként. Az egykori zsidó–nem zsidó megkülönböztetés tehát oly mértékben eltűnt a nyilvános közbeszédből (s ezzel kapcsolatban a kommunista diktatúra céljait, illetve a túlélők már ismertett attitűdjét közös nevezőre lehetett hozni), hogy az üldözöttség élménye is megszűnt – legalábbis nyilvánosan – csoportképző tényező lenni.⁴¹ Először a hetvenes évek második felétől, a nyolcvanas évek elejétől kezdtek psi-

³⁹ Halbwachs nyomán rajzolta fel a téma tágabb elméleti hátterét Jan ASSMANN: *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München, 1992.

⁴⁰ A kollektív emlékezet és ezzel együtt a különböző intézmények (mint például nemzetek, államok, különböző egyházi és társadalmi szervezetek) identitása Aleida Assmann szerint különböző szimbólumok, képek, helyek, szövegek, emlékek hatására alakul ki. Aleida ASSMANN: *Vier Formen des Gedächtnisses. EWE [Erwägen, Wissen, Ethik]*. 2002/2. 186–187.

⁴¹ Erről bővebben lásd: Mary FULBROOK: *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. Helikon Kiadó, Budapest, 2001. Ford.: VALLÓ Zsuzsa.

chológusok tudatosan a túlélők és leszármazottaik sorsával foglalkozni, és ekkortól kerültek a felszínre azok a tünetek, melyek jellemzően megegyeztek az addig főként az Amerikai Egyesült Államokban folytatott kutatásokban meg tapasztaltakkal.⁴² Maguk a túlélők és leszármazottaik is elszenvedték a traumatizáció elhallgatása okozta identitásválságot.

*

A holokauszt túlélőinek személyes visszaemlékezéseiből, valamint a velük készült interjúkötetektől kiviláglik, hogy a holokauszt traumája valamennyiük számára életük alapélményét jelenti. Befolyásolja életszemléletüket, lelki egyensúlyukat, emberi kapcsolataikat. A csoport tagjai közül sokan különböző elhárítási mechanizmusok tudatos-tudattalan használatával igyekeznek ezt az élményt mindennapi életüktől távol tartani, mások számára életre szóló és, mint láttuk, többször sikertelen feladat a holokauszttal való mindennapi együttélés feldolgozása. Általános jelenség, hogy a trauma feldolgozásának feladatát a következő nemzedékre hárítják.

Az elkövetőkről differenciáltabb képet kapunk. Az elfojtás és a felejtés itt talán elterjedtebb és sikereesebb, az idézett példák ugyanakkor arra mutatnak, hogy nem tekinthető kivételesnek az az eset, amikor az egykori elkövető elhallgatott lelkiismerete „megszólal”. A kérdés biztosabb eldöntéséhez azonban több forrásra lenne szükség.

Az átélt trauma továbbadása a következő nemzedéknek mind az üldözés túlélői, mind elkövetői között elterjedt jelenség. A nyomasztó szülői múlt és a hallgatás terhe egyaránt ránehezedik a túlélők és az elkövetők gyermekeire. Megállapítható ugyanakkor, hogy a túlélőknek gyermekeikhez fűződő viszonya két szempontból is nyomasztó. Egyrészt mivel az üldöztetés elhallgatottan és feldolgozatlanul jelen van a család életében, másrészt pedig mert az üldöztetés emléke károsan hat e megválaszolatlan kérdésekkel terhelt szülő-gyermek-kapcsolatra. Itt különböző pszichológiai problémák is megjelenhetnek. Az egykori tettesek oldalán a szülői bűn látens jelenléte befolyásolhatja a gyermek emberi kapcsolatait, egyeseknél ez identitásválsághoz, illetve a szülői tradícióval való szakításhoz vezethet. Rögzítendő különbség, hogy a tettesgyerekek esetében hiányzik az a fokú szülői traumatizáltság, ami a túlélőgyerekek helyzetét jellemzi. Míg tehát ez utóbbi csoport legmeghatározóbb jelen-

⁴² Lásd Virág Teréz munkásságát, például *„Mély kútba tekinték...” Válogatott tanulmányok*. Budapest, [2001], illetve a téma dokumentumprózai vonatkozásaként például Szántó T. Gábor: *Lágermikulás*. Palatinus Kiadó, Budapest, 2004.

sége a kibeszéletlen szülői traumatizáció hordozása, ennek mindenre és mindenkire kiterjedő hatásával, addig az előbbi csoport esetében elsősorban a teljesen rendezetlen szülő-gyerek-viszony problémájáról beszélhetünk.

Nyitott kérdés, hogy a túlélőgyerekek traumatizációja esetében a szülőktől átvett traumáról van-e szó, avagy a helyzet egy új típusú, immár a rendezetlen szülő-gyerek-viszonyt is tartalmazó traumát okoz? Itt további kutatást igényel, hogyan hatott a társadalmi környezet a traumatizáció feldolgozására.